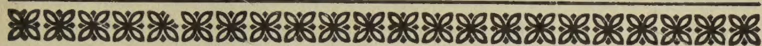
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 9. Januari 1932.

DE GROND VAN HET SCHRIFTGELOOF BIJ DE „APOSTOLISCHE VADERS"

door

Dr. W A. VAN ES te Leeuwarden.

Een van de meest opvallende karaktertrekken van den menschelijken geest in de onmiddellijk-na-oorlogschen tijd, was wel, de behoefte aan een nieuwe waardeering, een her-ijk van de bestaande geestelijke levensgoederen. Er waren in het staatkundige leven zooveel oude tronen gevallen, ook in het geestelijke wilde men niet langer bij het oude zweren. Platgetreden paden bewandelen, verkoos men langer niet. Men had ter veroordeeling van iets reeds genoeg gedaan, wanneer het een gliché was genoemd, iets dat reeds te voren zoo was gezegd. Zelfs ging men soms nog verder. Men voelde zich staan aan den ingang van een geheel nieuw tijdperk in de menschelijke cultuurgeschiedenis. Het was een nieuwe lente, en een nieuw geluid.

Onze Gereformeerde kerken staan te zeer midden in het leven, dan dat ze voor dien geest van toen geheel zijn bewaard gebleven. De Generale synode van Leeuwarden (1920) met de talrijke door haar benoemde commissies is een bewijs van wat er toen omging in onze kerken. Ook de kwestie-Netelenbos, die er werd beslist, kan als een teeken des tijds toenmaals worden beschouwd. Want ook dit was toch ook weer niet de bedoeling van wat men wilde, om alles dat men had zonder meer over boord te gooien. Men wilde alleen opnieuw toetsen, om wat den toets kon doorstaan te

behouden en het andere prijs te geven. Daarom droegen de vraagstukken van dien tijd ook gewoonlijk een principieel karakter. Men wilde naar den oorsprong, naar den wortel der dingen terug. En daarom ging het ook bij de kwestie-Netelenbos. Om den „grond van het geloof". Niet in objectieven zin, wat de grond was van het gezag der Schrift. Want daarover was geen verschil. Die lag in het feit, dat de heilige Schriften door God waren ingegeven. Maar subjectief bedoeld, wat *in ons* de laatste grond was van het geloof, waarom als laatste grond wij, die gelooven, de Schrift als Gods Woord aanvaarden, wat bij ons het laatste, en beslissende motief is, van de erkenning van de goddelijke autoriteit der Schrift.

De tijden zijn weer veranderd, en de geschiedenis van al die commissies die te Leeuwarden werden benoemd, is een teeken, dat men in die dagen toch niet geheel van geestelijke overspanning vrij is geweest. Toch zou het zeker te betreuren zijn, wanneer dit alles nu voorbijging zonder althans eenige blijvende vrucht te hebben achtergelaten. In het bijzonder, in zoo ver daarbij ook vraagstukken betrokken waren, waarvan algemeen moet worden erkend, dat daarover het laatste woord nog lang niet gesproken is. En zoo was het ook met het vraagstuk van den grond des geloofs. Onze Nederlandsche geloofsbelijdenis noemt als laatsten grond, als laatste motief van ons geloof in de Schrift, dat „ons de H. Geest getuigenis geeft in onze harten, dat zij van God zijn" (art. V).

Doch juist over de beteekenis van dit getuigenis van den H. Geest, dit Testimonium Spiritus Sancti, denkt men alles behalve gelijk in onze kerken. Het vraagstuk bleef dan ook aan de orde. Op de conferentie van de predikanten van onze Gereformeerde kerken (April 1929) behandelde Dr. Dee de kwestie, en sedert bleef het vraagstuk actueel. [1])

---

[1]) Passim in dit tijdschrift. Ook Leeuwarder Kerkbode van 20 April 1929 en verv.

Het komt ons echter voor, dat het vraagstuk, althans historisch dieper moet opgevat, dan gewoonlijk wordt gedaan, en dat een vraagstuk van zoo principiëelen aard, dit ook alleszins verdient, ja, dat er ook een dringende behoefte naar is. Gemeenlijk gaat men daarbij niet verder terug dan tot Calvijn, en zijn classieke, hoewel toch eigenlijk zeer vage omschrijving van dit getuigenis in zijn Institutie (I 7, 5). En dit is in zoover ook niet onjuist, als het metterdaad Calvijn is geweest, die dit getuigenis als laatsten grond in subjectieven zin van ons geloof op den voorgrond heeft gepaatst. „Allerdings hat Calvin", zegt daarvan ook R. Stähelin in de Realencyklopädie für protestantistische Theologie und Kirche (3e Aufl. III bl. 672), „indem er als der erste unter den Reformatoren die Lehre von der Autorität der heiligen Schrift an der Spitze des Systems stellte, dieser Autorität auch zuerst in seiner Lehre vom Testimonium spiritus sancti diejenige religiöse Begründung gegeben, die van da an für die Lehre von der heiligen Schrift in beiden Konfessionen maszgebend blieb." En zoo spreekt hij ook op bl. 663 van de leer van het gezag en de ingeving der heil. Schrift „mit der Calvin eigentümlichen Begründung durch das testimonium spiritus sancti". Doch al moge dan Calvijn al min of meer de vader van de formuleering van het vraagstuk in dezen bepaalden vorm zijn geweest, het vraagstuk naar den laatsten grond des geloofs gaat natuurlijk ver achter Calvijn terug. Het is zoo principiëel, dat ze met het geloof in het evangelie zelf moet zijn geboren, en ter sprake moet zijn gekomen, in welken vorm dan ook, van het eerste oogenblik af dat men zelf zich van zijn geloof rekenschap gaf, of geroepen werd anderen daarvan rekenschap te geven. Het is om deze reden dat we voor ons eens zijn nagegaan, wat daarover in de eerste eeuwen der Christenheid is te vinden. De studie breidde zich daarbij onwillekeurig onder onze hand uit. Het resultaat daarvan willen we met toestemming van de redactie in dit tijdschrift nederleggen. We beginnen dan met het onderzoek bij wat men noemt de „Apostolische vaders".

Onder deze „Apostolische vaders" verstaat men de overgebleven geschriften uit de eerste eeuw na het apostolische tijdperk. De naam dateert reeds uit het einde van de 17e eeuw (Cotelier, Ittig, Clericus), en men ging er oorspronkelijk bij van de gedachte uit dat de schrijvers nog leerlingen van de apostelen waren geweest. Dit is echter van enkele beslist niet juist, van andere zeer onzeker. In het algemeen is er over den oorsprong, en den tijd waarin ze zijn ontstaan een groote critische strijd, waarbij nog altijd heel wat verschil van gevoelen. Van meet af werden er toe gerekend de brief van Barnabas, die van Clemens, dan een tweede zoogenaamde brief van Clemens, de brieven van Ignatius van Antiochië, de brief van Polycarpus, die van de gemeente van Smyrna aan die van Philomelium in Phrygië over het martelaarschap van Polycarpus, de dusgen. Pastor van Hermes, terwijl daar later nog bij kwamen eenige fragmenten van Papias en Quadratus, en de dusgen. Didache. *Barnabas* zou dan de bekende metgezel van den apostel Paulus zijn geweest (Hand. 14 : 2) die ook zelf een apostel wordt genaamd (14 : 14). In het geschrift zelf komt echter de naam van den auteur niet voor, en de juistheid van de overlevering wordt tegenwoordig vrij algemeen in twijfel getrokken, hoewel ze ook nog wel tot in den nieuweren tijd aanhangers vindt. De reden voor den twijfel school vooral in het feit, dat de wijze waarop Barnabas zich over het jodendom uitlaat weinig met zijn eigen joodsche afkomst strookt, en niet altijd den apostolischen geest zou verraden. De vorm van het geschrift is een brief, maar er zijn er wel die meenen, dat dit niet meer dan een litteraire vorm is, en men er eer een stichtelijke verhandeling in moet zien ter verdediging van het christendom tegen het jodendom. De tijd van ontstaan is niet nauwkeurig aan te geven. Als uiterste grenzen noemt men op inwendige gronden het jaar 70 (ondergang van Jeruzalem) en 137, en als waarschijnlijken tijd omstreeks het einde van de eerste eeuw. De typologische manier van Schriftverklaring, die er in wordt voorgestaan, die bijv. in het getal 318 van de slaven die Abra-

ham gebruikte bij de verlossing van Lot (Gen. 14) door de lettercijfers in het Grieksch (10 = I, 8 = E, en zoo Je(zus), en T, het kruisteeken, voor 300) een toespeling ziet op Jezus en het kruis vertoont overeenkomst met de manier van Schriftverklaring in de latere Alexandrijnsche school, waarom men ook den oorsprong van dit geschrift in Egypte zoekt.

De schrijver van de dusgen. *Clementijnsche brieven* zou de Clemens zijn, die in Fil. 4 : 3 als de medearbeider van Paulus te Rome wordt genoemd, en daarom ook Clemens Romanus heet. De eerste brief is een schrijven van de gemeente van Rome gericht aan die van Corinthe om te waarschuwen naar aanleiding van ongeregeldheden die daar waren voorgekomen. In het algemeen wordt de juistheid van de traditie hierbij niet betwijfeld, en wordt de tijd van ontstaan onder Keizer Domitianus gesteld (81—96), dus ook op het einde van de eerste eeuw, hoewel er ook anders over wordt gedacht en dan de tijd later wordt gezocht. De tweede zoogen. brief van Clemens is eer een preek, en wordt ook algemeen niet aan den genoemden Clemens toegeschreven. Ze schijnt dan in Corinthe te zijn ontstaan. Men vermoedt in ieder geval vóór 150.

Ignatius is de bisschop van Antiochië en de bekende martelaar, die zijn brieven zou geschreven hebben op reis naar Rome om het martelaarschap. Van de 17 brieven die in den loop der eeuwen op zijn naam zijn komen staan, worden er gewoonlijk toch zeven voor echt gehouden, hoewel ook in deze de hand van een omwerker wordt opgemerkt: met name die aan de gemeenten van Efese, Magnesia, Tralles en Rome van Smyrna uit, en drie van Toas uit: aan de gemeenten van Philadelphia en Smyrna en aan Polycarpus, den bekenden bisschop van Smyrna. De stijl is niet altijd even helder: „Les épitres d'Ignace sont remplies d' anacouluthes, de phrases inachevées, de constructions irregulières et incohérentes, d' expressions si bizarres et de formules si concises, qu'elles ne se compennent que pour le contexte [2]). Vol-

[2]) Aug. Lelong. Les pères apostoliques p. 43.

gens de traditie zou Ignatius onder Keizer Trajanus (98—117) den marteldood zijn ondergaan, en wel in het begin van de 2e eeuw. Er worden echter ook zeer gepronunceerde, andere hypothesen voorgedragen, met name door Nederlandsche onderzoekers die dan een geheel anderen schrijver vermoeden, die omstreeks 170 moet geschreven hebben. *De brief van Polycarpus* is gericht aan de gemeente van Philippi om haar op haar verzoek in te lichten over het martelaarschap van Ignatius, en moet spoedig na den dood van Ignatius zijn geschreven, dus ook in het begin van de tweede eeuw, hoewel natuurlijk degenen die de echtheid van de brieven van Ignatius betwisten dan ook den oorsprong van dien brief later plaatsen (omstr. 180). De brief van de gemeente van Smyrna over het *martelaarschap van Polycarpus* moet kort, men meent niet langer dan een jaar, na diens dood geschreven zijn. Het jaartal van dien dood wordt echter verschillend opgegeven : 155, of ook 165 of 147.

De *Pastor* is een apocalyptisch geschrift, dat zijn naam ontleent aan den boetengel die den schrijver in de gedaante van een herder (pastor) verschijnt, en is wel eens met de geschriften van Bunjan vergeleken (The Pilgrim's Progress of Ante-Nicene Times, Smith's Dictionary of the Bible). De oostersche traditie (Origenes) ziet in den schrijver den in Rom. 16 : 14 te Rome te begroeten Hermas. De westersche traditie een broeder van Paus Pius I (140—154). In ieder geval is het geschrift aan de gemeente van Rome gericht, en geschreven door een lid dezer kerk. Men meent dan gewoonlijk tegen het einde van de eerste eeuw.

De in 1883 in haar geheel teruggevonden *Didache*, of gelijk de titel luidt „de leer door de twaalf Apostelen aan de volkeren" is een leerboekje tot onderricht van de aanstaande leden en geeft allerlei onderwijzingen over het leven der Christenen, de inrichting der kerk enz. Het is naar de behoefte van den tijd nog al eens bijgewerkt. Over plaats en tijd van ontstaan is heel wat verschil. Gewoonlijk denkt men aan Syrië, of Palestina, en Egypte, en dan aan het einde van de eerste of de eerste helft

van de tweede eeuw. *Papias* moet volgens de traditie een leerling van den apostel Johannes, tijdgenoot van Polycarpus, en bisschop van Hiërapolis in Phrygië zijn geweest, en omstreeks 130 een werk geschreven hebben in vijf boeken, als een uitlegging van de „Woorden des Heeren". Er zijn echter slechts enkele fragmenten van over, verzameld uit de geschriften in het bijzonder van Irenaeus en Eusebius. Ook *Quadratus* wordt door de traditie een leerling van de apostelen genoemd (auditor apostolorum), en moet omstreeks 123 of 129 een verdedigingsschrift ten gunste van de Christenen aan keizer Hadrianus tijdens diens verblijf in Klein Azië hebben overhandigd, dat door Eusebius nog al geprezen wordt. Het eenige, dat er van over is, is een bij Eusebius meegedeeld fragment. Met dit laatste geschrift zijn we wat het karakter betreft reeds op de grens gekomen van een volgende periode in de oud-christelijke lectuur, die der Apologeten, waartoe het dan ook wel eens wordt gerekend (oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche vertaling onder redactie van Dr. H. U. Meyboom). En zoo is het ook met den brief van een onbekende aan een zekeren *Diognetus*, een in het christendom belangstellenden, maar overigens evenzeer ons onbekenden heiden. Het is een apologie in briefvorm, en heeft zelfs lang op naam van den grooten apologeet Justinus gestaan. De meer gemoedelijke, vrome stijl behoort echter nog tot de periode der „apostolische vaders". Tegenwoordig wordt de brief gewoonlijk in de eerste helft van de tweede eeuw geplaatst. De schrijver noemt zelf zich een leerling der apostelen, 11, 1, hoewel dit ook in dien algemeeneren zin wordt opgevat, dat hij zich aan de apostolische leeringen hield, dus orthodox-christen (oud-Chr. Geschr.) was. De laatste hoofdstukken zijn waarschijnlijk er later bijgevoegd. Door eleganten stijl onderscheidt het geschrift zich van de andere uit dezen tijd. Puech [3]) denkt daarom dat we in den schrijver met een geestelijke hebben te doen. „Il à l'accent du predicateur plu-

[3]) Aimé Puech Les apologistes Grecs du 2e siècle. Paris 1912 p. 252.

tôt que celui du polemist", en meent er een „onction ecclésiastique" in op te merken. Een en ander bezorgde den brief den eerenaam van „glänzendste Perle aus dem Schatze der ältesten Kirche". Zelfs zijn er geweest die er een product der middeleeuwsche renaissance in hebben gezien, hoewel ten onrechte want het komt voor in een handschrift dat reeds in de 13e eeuw aanwezig was.

Hoewel nu de dusgenaamde „apostolische vaders" zeker voor het meerendeel geen geschriften van bepaalde leerlingen der apostelen zijn, hebben ze toch voor ons groot belang, omdat ze de oudste christelijke geschriften zijn na den tijd der apostelen, die toch voor een deel wel onmiddellijk bij den apostolischen tijd aansluiten, de „link of tradition" (The Cath. Enc.) gelijk ze wel eens zijn genoemd, welke de latere geschriften met die van het Nieuwe Testament verbindt, en een gewichtig getuigenis afleggen van den geest en de denkbeelden, die in de aan den apostolischen tijd aansluitende eeuw in de christelijke kerk heerschten. Met de apostolische geschriften zelf zijn ze niet te vergelijken. Men voelt wanneer men van de eene tot de andere komt onwillekeurig hoe men daalt. Toch hadden ze in de eerste Christelijke eeuwen groot gezag en werden enkele als H. Schrift vereerd, en zelfs in de godsdienstoefeningen gelezen (Clem., Barn., Past. enz.) Ze kenmerken zich door een frischheid, en een eenvoud die wel eens tot de vergelijking geleid hebben van water dat onmiddelijk van den gletscher komt, en nog wel niet de breedte en diepte en pracht heeft van den later gevormden stroom, doch desniettemin in plaats daarvan een oer-frischheid bezit. Glans van stijl moet men in deze geschriften niet zoeken, noch ook een stoute vlucht van hooge dogmatische gedachten. Het zijn gewoonlijk eenvoudige, godsdienstige ontboezemingen, meer op practische stichting en onderwijzing aangelegd. Voor ons onderwerp zijn ze dan ook vooral daarom van zooveel belang omdat we er practisch de opvatting uit leeren kennen, die men over de Schrift, en over den grond van het geloof had, in een eeuw, die onmiddellijk aan den tijd der apostelen grensde,

toen men nog de levendigste herinnering van den indruk der apostolische prediking had. Op de credit-zijde staat dan zeker, dat het aantal der geschriften betrekkelijk zoo gering is, en men daarom de eene of andere uitlating niet te spoedig mag generaliseeren, of daaruit al te haastige conclusies trekken. Aan de andere zijde echter dat we in deze geschriften geen individueele bespiegelingen hebben, maar uitingen van wat in dien tijd onder de geloovigen wel de algemeene opvatting zal zijn geweest. Ook is de groote verscheidenheid van tijd, plaats van ontstaan, en van karakter hierbij in het voordeel der geschriften. De tijd omvat ruim een halve eeuw, en we hebben gezien hoe ze daarin over verschillende jaren zijn verdeeld. De eigenlijke brief van Clemens Romanus, die van Barnabas, de Pastor van Hermas vallen omstreeks den overgang van de eerste naar de tweede eeuw (omstr. 100). Die van Ignatius en Polycarpus een paar jaren later (omstr. 107). De geschriften van Papias en Quadratus zouden, wanneer we er maar meer van over hadden een getuigenis van den tijd een kwart eeuw later kunnen zijn. Het martyrium van Polycarpus, de Didache, de brief aan Diognetus bewegen zich om het midden van de 2e eeuw. De 1e brief van Clemens en de Pastor van Hermas geven getuigenis van denkbeelden die in de groote hoofdstad Rome heerschten ; de brieven van Ignatius, Polycarpus, de brief van Smyrna over het martyrium van Polycarpus, Papias voor Klein-Azië ; de zoogen. tweede brief van Clemens voor Corinthe, dus voor Griekenland ; Barnabas waarschijnlijk voor Egypte ; de Didache voor Egypte of Syrië en Palestina. Ook het verschil van literatuurvorm is hier van beteekenis. Men heeft er brieven onder, dan werkelijke of gefingeerde (Clem., Barn., Ignat., Pol., Martyr., Ad Diogn.), een homilie (2e Clem.), een leerboek, een apocalyptisch geschrift (Pastor), apologieën in vollen zin (Quadr.), of in briefvorm, zoowel tegen Joden (Barn.) als tegen heidenen (Ad Diogn.), een exegetisch (Pap.), een historisch geschrift (Martyr.). De meeste schrijvers zijn kerkelijke personen (Clem., Ign., Pol., Pap.), de schrijver van den Pastor

van Hermas doet denken aan een weinig geletterden leek. De Pastor heeft een joodsch accent [4]), Barnabas is juist gekeerd tegen het jodendom.

Wanneer we nu de geschriften der „Apostolische vaders"[5]) zelf gaan onderzoeken, om te weten te komen, wat er uit blijkt voor de Schriftbeschouwing van die dagen, en meer in het bijzonder hoe men in die dagen dacht over den grond, over het laatste motief van het geloof, moeten we van meet af wel het zeer eigenaardig karakter van dien tijd in het oog blijven houden, als een overgangstijdperk uit den apostolischen tijd in de meer normale perioden van de geschiedenis der kerk. Veel dat aan de apostolische eeuw zulk een bijzonder karakter gaf, werkte nog na, of zette zich aanvankelijk nog voort : de herinnering aan de bijzondere kracht der apostolische prediking, de buitengewone werking van den H. Geest, en de bijzondere charismata, en gebruiken en instellingen waaraan die het aanzijn hadden gegeven. Doch tevens ziet men allerlei verschijnselen opkomen, die boden zijn van een anderen tijd. Ook Seeberg wijst er op in zijn Dogmengeschichte (I S. 139), als hij zegt : „Das Walten und der Besitz des Heiligen Geistes is das entscheidende Merkmal des

[4]) „Durch und durch jüdisch denkenden Hermas". Seeberg, Lehrb. der Dogmengesch. I 3e aufl. I S. 123.

[5]) De literatuur over de „Apostolische vaders" is in den laatsten tijd zeer omvangrijk geworden. Voor zoover ze door ons werd gebruikt, hopen we dit bij gelegenheid te vermelden. Voor den tekst en de vertalingen gebruikten we in het bijzonder F. X. Funk, Die Apostolischen Väter, Zweite, verbesserte Auflage, Tübingen 1906 (geciteerd als Fk) ; Oud-Christelijke geschriften in Nederlandsche Vertaling onder redactie van Dr. H. U. Meyboom XX, XXI, XXII, bewerkt door Dr. G. A. van den Berg van Eysinga, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. Leiden 1916 (gecit. als O. CH. G.) ; Bibliothek der Kirchenväter Auswahl der vorzüglichtsten patristischen Werke in deutscher Uebersetzung herausgegeben unter der Oberleitung von Dr. Valentin Thalhofer Kempten : Die Schriften der apostolischen Väter von Dr J. Chrys, Mayer 1869 (gecit. als Kv) ; en The apostolic Fathers by Erward Burton D. D. Edinburgh John Grant 1909 (gecit. als B.).

neuen Bundes. In der Phraseologie aller christlichen Zeiten ist daher, unter Einflusz des Neuen Testaments die Erwähnung des Geistes häufig. Das gilt von der Frühzeit in der wir stehen, naturlich in besonders hohem Masze, und dabei ist der Geist noch nicht eine blosze Floskel des kirchlichen Stils geworden. Das „en pneumati" ist noch nicht ein gewisses Fülsel der Rede, noch merkt man — in der Regel weinigstens — den Autoren an, dasz sie bei der Wendung etwas reales meinen und empfinden." Natuurlijk mogen deze woorden niet aldus worden verstaan, dat nu het melding maken van den H. Geest in de kerkelijke taal niet meer dan een „Floskel", een stijlbloemetje, een rhetorische fraseologie zou zijn. De H. Geest en zijn werkingen zijn in het leven van de kerk van Christus nog altijd even reëel als in den aanvang. Jezus heeft zijn discipelen verzekerd, dat Hij den Vader zou bidden, en die hun een anderen Trooster zou geven, opdat hij bij hen zou *blijven in der eeuwigheid* (Joh. 14 : 16). Doch het begin van een zaak is nu eenmaal bij het organische leven gewoonlijk anders dan de voortgang er van. Wat er bij een zaad gebeurt, als het ontkiemt, heeft later zoo nooit meer plaats. De jeugdjaren van een mensch zijn anders dan zijn volwassen leeftijd. Zoo heeft de aanwezigheid van den H. Geest zich in de eerste halve eeuw anders, ook op meer merkbare en krachtige wijze in het leven van de kerk van Christus geopenbaard, dan nu het geval is. En de werking daarvan, de laatste symptomen waren nog in den tijd der „Apostolische vaders" op te merken, hoewel er ook allerlei teekenen waren, dat reeds een andere tijd in aantocht was. Het duidelijkste komt dit uit in de Didache. Naast de gewone leeraars (13 : 2) wordt daarin ook nog gesproken van „apostelen" en „profeten" (11 : 3 v.v.), d.w.z. dan van „apostelen" in het algemeen, rondreizende missionarissen, gelijk ook in de Handelingen der apostelen dit woord wel in ruimeren zin wordt gebruikt (14 : 4, 14), en „profeten" in den nieuwtestamentischen zin, menschen die

---

[6]) Volgens sommigen ook Rom. 16 : 7, en zelfs 1 Cor. 15 : 7.

onder bijzondere drijving des H. Geestes openbaringen deden (1 Cor. 12 : 28 ; Ef. 2 : 20 ; 3 : 5 ; 4 : 11 e.a. pll.) Dat met deze „apostelen" rondreizende missionarissen zijn bedoeld blijkt daaruit dat ze komen en gaan, en door de gemeente worden „ontvangen". Ze mogen zelfs niet langer dan hoogstens twee dagen blijven (11 : 4—6). Een profeet kon zich daarentegen ergens blijvend vestigen, en had dan recht op onderhoud (13 : 1). Het kenmerk van zulk een profeet was dan altijd, dat hij in den *geest* sprak (vs. 7, 8, 9, 12). Hij schijnt dan in een zekere extase ook allerlei bevelen te hebben gegeven, bijv. geboden hebben dat een tafel werd aangericht, of geld voor armen werd gegeven (vs 9, 12). En had zelfs bij de viering van het H. A. recht van spreken, als hij wilde (10 : 7). De gemeente werd vermaand om zulken apostelen en profeten dan alle eere te geven, en hen als den Heere zelf te ontvangen (vs 4), zooals men trouwens uit eerbied voor het Woord Gods ook iederen leeraar behandelen moest (4 : 1). Zelfs mocht men op het woord van een profeet, wanneer hij in den geest sprak geen kritiek oefenen, en moest men zich dus onvoorwaardelijk aan zijn woord onderwerpen ; anders te handelen werd zelfs als de zonde tegen den H. Geest beschouwd (vs 7). Ook moest men het oordeel over de persoonlijke gedragingen van zulk een profeet aan God laten, zoo hij namelijk niet anderen leerde ook daarnaar te handelen (vs 11). Toch ziet men reeds in zoover een anderen tijd naderen, als er gevaar is, dat men van de goedgeloovigheid der gemeente zou willen misbruik maken, en zou voorgeven een „apostel" of „profeet" te zijn, zonder dat men het werkelijk was. Want alles wat gezegd is, gold alleen voor den waren apostel en profeet, en men voorzag, gelijk daarvoor ook reeds in den apostolischen tijd was gewaarschuwd (Hand. 20 : 28 vv e.a. pll.), dat er hoe langer hoe meer valsche profeten [7]) en verdervers in de gemeente zouden insluipen (16 : 3). Zoo kreeg men ook behoefte aan kenteekenen

---

[7]) Zoo heeten ook de valsche apostelen, vs 5, 6.

om den valschen van den waren profeet te onderscheiden. Blijkbaar begon zich reeds een algemeene leervorm vast te zetten, als een objectieve maatstaf, waarnaar men den leeraar beoordeelen moest. Een andere leer werd als een verandering, dus een afwijking opgevat (11 : 1 v.). Bij den rondreizenden apostel en den profeet moest vooral op zijn gedragingen worden gelet. Zij mochten niet hun eigen voordeel zoeken (vs 5 v. ; 9, 12), en in het algemeen moesten ze de gedragingen, de manier van doen van den Heere hebben. Ook moesten ze zelf in practijk brengen wat ze anderen leerden (vs 10). Men voelt echter hoe vaag, en subjectief al zulke kenmerken zijn. De eenmaal beproefde profeet schijnt men dan nog weer milder te hebben moeten behandelen (vs 11) [9]. Van een verwijzing naar een bepaalde H. Schrift, als maatstaf lezen we echter nog niets.

Toch was er zulk een Schriftelijke autoriteit ook in die dagen wel. Aanvankelijk echter als een afgegronde kanon alleen het Oude Testament. Hoe algemeen het gezag van de *geschriften van het Oude Testament* was erkend, en hoe gewoon ook het gebruik dezer geschriften was, toont een eenvoudige inzage in de lijst van aanhalingen of remeniscensen van en aan bijbelplaatsen, gelijk F. die geeft aan het slot van zijn uitgave der „Apost. vaders". Daaruit blijkt, dat ze in geen dezer geschriften worden gemist. Bij de eenen komen ze wel talrijker voor dan bij de anderen, ook in ver-

[8]) Zie ook I Clem. 7 : 2 en Polyc. 7 : 2.

[9]) Hier wordt gesproken van beproefde en ware profeten, die handelden overeenkomstig het wereldlijk geheim der kerk (kosmikon mysterion), maar het anderen niet leerden te doen, en die men aan het oordeel Gods moet overlaten ; want zoo hadden ook de oude profeten gedaan. Een moeilijke plaats : passage never satisfac torily explained (Lake) ; verses très obscures (Lelong). Harnack denkt aan het huwelijk (Ef. 5 : 32) ; Lake aan gewaagde beeldspraak, of vormen van godsdienst ; weer anderen nemen een bedorven tekst aan. Het zijn waarschijnlijk dingen die voor de tijdgenooten begrijpelijk waren.

houding tot de aanhalingen die aan nieuwtestamentische woorden herinneren. Bij Barn zijn ze zelfs zoo talrijk (3 kolommen tegen 1 van het N. T.), dat het sommigen toeschijnt dat voor Barn. het O T. „das einzige religiöse Lehrbuch war" [10]). Niet minder zijn ze bij I Clem. (4½ kolom tegen 1½). In den Pastor zijn is de verhouding bijna gelijk (2½ tegen 3). Bij de overige wordt het aantal citaten geringer, ook in verhouding tot die aan het N. T. herinneren; opmerkelijk minder in de Kleinaziatische brieven: I Clem. 1 (13) : 3 (35); Didache 1 (17) : 3 (52); Mart. 1 (5) : 3 (14); in al de brieven van Ignat. 1 (8) : 4 (31); Diogn. 1 (9) : ruim 4 (39); Polyc. 1 (7) : 10 (76). Bij de oudtestamentische plaatsen zijn dan die uit de apokriefen mede in begrepen. Ook vindt men zulke aanhalingen uit bijna alle boeken van het O. Testament, alleen Ruth, Ezra, Hooglied, Klaaglied en enkele kleine profeten (Hos., Ob., Micha, Nah., Hagg.) uitgezonderd. Het gebruik is dan zoo, dat er duidelijk uit blijkt, dat aan de oudtestamentische geschriften goddelijk gezag wordt toegeschreven. Het is een *heilig woord* (hagios) zoowel wat het geheel als wat de enkele woorden betreft (I Clem. 13 : 3), en de Corinthiërs worden vermaand gehoorzaam in overeenstemming daarmede te wandelen in nederigheid. En dit betreft niet alleen den inhoud, maar ook de *Schriften* heeten zelf *heilig* (hiëros), en de Corinthiërs worden weer geprezen, dat zij ze naarstig hebben onderzocht (I Clem. 45 : 2; 62 : 3), en er goed mede bekend waren (I Clem. 53 : 1). Ze zijn *waar*, en er staat niets ongerechtigs noch vervalschts in geschreven (I Clem. 45 : 3). Dit laatste ziet dan blijkbaar op de Schriftinspiratie. De reden van deze waarheid ligt dan daarin dat zij *door den H. Geest zijn*, dus ingegeven (I Clem. 45 : 2). Het is *God* zelf, die daarin spreekt

---

10) Häuser, Der Barnabasbrief neu untersucht und neu erklärt. „N. T. Schriften", gaat hij dan verder, „scheinen für religiöse Belehrung noch kaum in Betracht zu kommen. Auf jedem Fall verwendet B. die Bücher des N. T. nie dazu seine Hauptthesen zu beweisen und zu bekräftigen."

(I Clem. 14 : 5 ; 15 ; 2 : 4 ; 23 : 3.) En dit volstrekt niet alleen wanneer er bepaalde woorden Gods worden aangehaald, maar ook wanneer het woorden zijn die tot God zijn gesproken (I Clem. 46 : 3), waaruit blijkt dat de Schrift zelf als door God geinspireerd wordt beschouwd, en God de auctor primarius is der Schrift. Daarom heeten de woorden der Schrift ook de woorden (logia, uitspraken), of de woorden van de tucht Gods (I Clem. 53 : 1 ; 62 : 3). Elders lezen we weer, dat het de H. Geest is, die er in spreekt (I Clem. 13 : 1), ook wanneer er van geen bepaald woord Gods sprake is (I Clem. 16 : 2). Dat het „geschreven staat" is dan ook als bewijs van de waarheid voldoende (I Clem. 14 : 4 ; 46 : 2), zooveel gezag hebben de geschriften van het O. T. ; of dat de Schrift het getuigt (23 : 5). „Schrift" te zijn is een bepaalde gezaghebbende eigenschap zoodat de uitdrukking ook van een enkele plaats kan worden gebruikt (I Clem. 23 : 3).

In denzelfden geest laat ook II Clem. zich uit. Hij vat de geheele Schrift saam als *de* Schrift (14 : 2). Opmerkelijk is het gebruik in 6 : 8, waar staat dat de Schrift *in* Ezechiël zegt. De Schrift is dus als geheel gepersonifiëerd. *God* spreekt in de Schrift (15 : 4), of de *Heere*. De homileet wekt dan ook de gemeente op, op wat geschreven is acht te geven (19 : 1, wanneer hierbij namelijk het O. T. is bedoeld). Voorts legt II Clem. ook nog bijzonder den nadruk op het profetische karakter van het O. T. Hij spreekt van de *boeken der profeten* naast de apostelen, (14 : 2), waarschijnlijk als een benaming voor geheel het O. T., en in 11 : 2 van een, echter niet nader te identificeeren „profetisch" woord. Dezelfde autoriteit kent ook de brief van Barnabas aan de Schrift toe. Ook voor hem is het daarmede beslist, dat de *Schrift het zegt* (4 ; 7 ; 5 ; e.a. pll.), of *er geschreven staat* (5 : 2 ; 15 : 12 e.a. pll.) *God* spreekt er in, of de *Heere* gelijk het talooze malen luidt, waarbij met den Heere (Kurios), die spreekt, ook de Christus kan zijn bedoeld (6 : 16). In 1 : 7 wordt daarvoor het woord despotes gebruikt. En dit dan ook wanneer het niet bepaalde Gods-woorden zijn, waarvan er sprake

is (2: 7 ; 6 : 16). En wel worden dan ook vaak de geschriften aan de menschelijke schrijvers toegeschreven, (4 : 5 e.a. pll.), en het aldus uitgedrukt, dat Daniël (4 : 5), David, Jesaja enz. iets zegt, ook wanneer men met bepaalde Godswoorden heeft te doen (11 : 2, 4; 14 : 7, 8). Ook Mozes wordt dan zoo onder de profeten gerekend (6 : 8; 14 : 2). Doch opmerkelijk is daarbij dan weer de uitdrukking, dat God spreekt bij of in (gr. „en") een profeet (6 : 14; 12 : 1, 4), of op de een of andere plaats (15 : 2), waardoor de voorstelling gewekt wordt, dat er achter de Schrift, en de bijbelschrijvers nog een andere auteur, namelijk God moet worden gezocht. In het bijzonder is het dan de H. Geest die hierbij werkzaam is. Het was de Geest des Heeren, die vooruitzag wie het waren, van wie de Heere bij Ezechiel de woorden sprak die we vinden in hfst. 11 : 19 ; 36 : 26 van zijn profetie, en die het profeteerde (9 : 2), of in wien Abraham vooruitzag op Christus (9 : 7), of Mozes over de spijswetten sprak, en die in (tot) het hart van Mozes sprak (12 : 2). Intusschen is ook bij Ignatius het een einde van alle tegenspraak, dat iets geschreven staat (Ef. V, 3 ; Mag. XII), en wordt daartoe met het woordje „want" naar een woord uit het Oude Testament verwezen (Tall. VIII, 2). Wanneer hij van het O. spreekt, dan denkt hij in het bijzonder aan de profeten, die hij dan gaarne naast de apostelen noemt (Phil. V, 2 ; IX, 2). Ook hen moet men liefhebben (Phil. V, 2, geliefde profeten LX, 2), en ook op hen acht geven (Smyr. VII, 2). Ook Polycarpus heeft in zijn brief wel in het bijzonder het Oude Testament op het oog wanneer hij van de heilige letteren (sacrae literae) spreekt (XII, 1).[11])

Niettegenstaande echter deze hooge waardeering van het O. Testament zag men toch in die dagen in deze oudtestamentische openbaring nog het hoogste niet, maar kende aan die van het N. Testament weer hoogere waarde toe. Het is

---

[11]) Lelong t. a. pl.: peu familiarisé avec l' ancien Testament, comme il avoue lui-même (XII, 1)

vooral Ignatius die deze gedachte duidelijk heeft in het licht gesteld. De priesters zijn goed, schrijft hij in den brief aan de Philadelfiërs, maar de Hoogepriester, d.w.z. Christus is beter, wien het heilige der heiligen toebetrouwd is, die alleen het vertrouwen geniet, om de verborgenheden Gods te bedienen, daar hijzelf de deur des Vaders is, waardoor Abraham en Izak en Jakob en de profeten en de apostelen de kerk binnenkomen (IX, 1). Ook de geloovigen van het O. T. en de profeten zijn dus binnengegaan, en wel door Christus als de deur, en behooren tot het éene lichaam van Christus (henotes, V, 2 vgl. IX, 1). Ook hebben de profeten met het oog op Christus (eis) gepredikt (Phil. IX : 2). Zoo hebben dan ook de geschriften van het O. Testament hun waarde, ook met het oog op ons die onder het licht der N. Testamentische openbaring leven. Men wordt dan ook gelijk we reeds gezien hebben opgewekt ook daarop acht te geven (prosechein, Smyr. VII, 2), hoewel bij Ignatius nog niet zoo duidelijk wordt aangegeven, waarom die oudtestamentische openbaring beteekenis heeft voor het nieuwe, zooals bijv. vooral later, bij de apologeten van het volgende tijdperk, omdat uit de vervulling van deze profetie de goddelijkheid van het evangelie wordt bewezen. [12]) Doch boven dit alles gaat toch bij hem het Evangelie zelf. Dit heeft iets uitnemends (exaireton), omdat dit de komst van den Zaligmaker heeft, en zijn lijden en opstanding, en zoo de voltooiing (apartisma) der onverderfelijkheid is (Phil. IX, 2). Of gelijk het in den brief aan Smyrna heet (VII, 2), omdat daarin het lijden is geopenbaard (deloun), en de opstanding een voldongen feit is geworden (teteleiotai). Daarom moet men toch ook weer bij uitnemendheid (exairetoos) op het Evangelie acht slaan. (Smyr. VII, 2). Dit evangelie is voor hem het vleesch van Christus (Phil. V, 1), wel omdat men daardoor den Christus als in levenden lijve kon aanschouwen ; de apostelen zijn het „presbyterie" der kerk, omdat zij namelijk de regeling der kerk

---

[12]) Iets daarvan in Barn. I, 7.

hebben vastgesteld (Phil. V, 1), terwijl van de profeten alleen wordt gezegd, dat wij ze *ook* (dus in de tweede plaats genoemd) moeten liefhebben. Het is onder het licht hiervan dat dan ook niet zonder beteekenis kan zijn, dat gelijk we reeds zagen de aanhalingen uit het O. T. bij Ignatius in verhouding tot die uit het N. T. zoo veel minder voorkomen dan in Barn. en I Clem. en ook den Pastor, dus in de geschriften die hun origine hebben in Egypte en in Rome. Dit valt zelfs nog meer in het oog bij Pol. bij wien de verhouding is als 1 tot 10, en doet onwillekeurig de gedachte rijzen dat in het algemeen in de Kleinaziatische gemeenten het Oude Testament wel geëerd, maar toch niet zooveel gebruikt werd, en zoo hoog gewaardeerd als in de andere deelen der Christenheid. Dit vermoeden krijgt dan steun door wat we in den brief van Pol. lezen. Ook die ziet de beteekenis van de oudtest. profeten vooral daarin, dat zij de komst van Christus tevoren hebben aangekondigd (VI, 3). In XII, 1 spreekt hij echter het vertrouwen uit, dat wel de Philippenzen, aan wie hij zijn brief richt, „in de heilige schriften goed geoefend zijn" en hun daarin niets verborgen bleef, maar dat dit hem niet is vergund. Dit kan niet op het N. Testament slaan, want zijn toch niet lange brief is zelfs bijzonder vol van aanhalingen uit de nieuwtestamentische geschriften, zoodat hem daarom zelfs wel een gemis aan oorspronkelijkheid is verweten. [13]) Het woord, dat hij dan toch nog noemt is ook juist een aanhaling uit het O. Testament. Opmerkelijk is dan, dat Polycarpus hier dus onder „heilige letteren" bepaald het O. Testament verstaat, en erkent, dat hij zelf daarin niet zoo bedreven was [14]). Dit vertrouwen, dat Polycarpus uitspreekt in

[13]) Lelong t. a. pl.: „Simple, banal et prèsque plat" en zonder „originalité".

[14]) Verg. Lelong t. a. pl.: peu familiarisé âvec l'Ancien Testament, comme il avoue lui-même, il est au contraire tout imprègné de la lecture apostolique. Men heeft zich echter ook wel aan dit woord gestooten, als een ongepaste bescheidenheid, en er een interpolatie in gezien (Ritschl) vgl. Duker en van Manen (D-M) Oud-Chr. letterkunde 1871, waartegen

de Philippenzen doet weer onwillekeurig denken aan een soortgelijk getuigenis voor de Corinthiers in I Clem., waar blijkbaar ook van het O. Testament sprake is, wanneer ze worden geprezen, dat ze kenden, en zelfs goed kenden de heilige Schriften, en zich er op hadden toegelegd, zoodat wat Clemens hun schreef slechts een herinnering was (LIII, 1). Men zou geneigd kunnen zijn daaruit af te leiden, dat in dit opzicht de kerken in Griekenland die van Klein-Azië overtroffen. II Clem. levert in dit opzicht geen bijzondere gezichtspunten op. De verhouding van de oud- en nieuwtestamentische aanhalingen is hier gelijk we zagen als 1 tot 3.

De gedachte dat de oudtestamentische openbaring bij de nieuwtestamentische achterstaat vindt men echter op de eene of andere wijze ook in de andere geschriften van dien tijd terug.

In den Pastor (Gelijk. IX, 16, 5) wordt de gedachte uitgesproken, dat de apostelen en de andere leeraren, die in het geloof gestorven zijn, aan hen die vóór hen gestorven zijn, het evangelie verkondigd hebben. Of dit bepaald de oudtestamentische geloovigen of in het algemeen de menschen vóór de komt van Christus zijn wordt niet met zooveel woorden gezegd. Ze zullen toch in ieder geval wel zijn medebedoeld. Dan is dus volgens dezen schrijver de oudtestamentische openbaring ook materieel niet voldoende tot zaligheid geweest [16]). In den brief aan Diognetus wordt de kwestie van het O. T. onmiddellijk aangeroerd. Het geschrift was dan ook

---

dan Denzinger. Anderen (Lake) denken aan een toespeling op een passage in den brief van de Philippenzen. Häuser meent dat juist aan de geschriften van het N. Test. moet worden gedacht. Het gedeelte van den brief waarin deze passage voorkomt is alleen in de latijnsche vertaling over, die volgens Fk XXVII wel oud, doch „ziemlich frei und teilweise sehr unzuverlässig" is.

[15]) Vgl. LXII, 3.

[16]) Kv. spreekt van „vorchristlichen Gerechten". Volgens O-Ch-G vindt men de gedachte alleen nog bij Clem. Alex Strom II, 9. Dat later zoo de nederdaling ter helle van Christus is opgevat, is bekend.

tot een heiden gericht. De Schrijver zet hier uiteen, dat God daarom met de openbaring van het heil had gewacht, dat eerst zou blijken dat de mensch niet in staat was, zelf zich te redden. Toen dan „de maat onzer ongerechtigheden vol was gemaakt en het volkomen duidelijk was geworden, dat haar loon(n.l. straf en dood), te wachten was, en ook de tijd gekomen was, waarop God zich voorgesteld had in het vervolg zijne goedertierenheid en kracht te openbaren, — o, die overvloedige menschenmin en goddelijke liefde —, heeft Hij ons niet gehaat en verstooten enz. Zoo was er ook in „der Weltanschauung des Briefes keinerlei Raum für eine Vorbereitung des neutestamentlichen Gottesreiches. Plötzlich, unerwartet tritt das Christentum in die von der Sünde beherrschte Welt. Nicht die Nothwendigkeit einer stufenweisen Entfaltung des göttlichen Heilsplans, sondern lediglich die göttliche Absicht der Menschheit durch die vollen Tiefe ihres Falles die Notwendigkeit der reddenden Gnade zum Bewusstsein zu bringen, begründet den Aufschub der Erlosung" [17]). Zoo valt dus ook het O. Testament als voorbereiding van het Nieuwe geheel buiten den gezichtskring van den Schrijver.

Breeder en van hoogere waardeering getuigend is dan wat men in den brief van Barnabas vindt. Hier wordt eigenlijk ook het Oude Testament in de nieuwtestamentische openbaring opgenomen. We zagen reeds hoe hier ook Christus zelf wordt gedacht als te spreken in het Oude Testament (VI, 6). De profeten heeten dan ook *zijn* profeten (V, 11), en hebben de genade om te profeteeren van Hem ontvangen (V, 6). Ook wat ze profeteeren ziet op het Nieuwe Testament. Zij profeteerden (V, 6), zagen vooruit (IX, 7) op Christus, of bedoelden zinnebeeldig Hem. Het was alles type (VIII, 1) van Christus (VII, 7, 10 ; XII, 2, 5, 6, 9), of van het kruis (VIII, L, XII, 1, 2). Het *is* Jezus (VIII, 2), duidt Hem aan (IX, 8), of is zijn heerlijkheid (XII, 7), of zijn zijn apostelen (VIII, 3), of spreekt over ons, of met het oog op ons (VI, 12, 13),

[17]) Reald. Enc., Hauck 3e Aufl. IX, 6, 71.

of is een type van het volk der toekomst. Ja alle dingen zijn in Jezus en tot Jezus (XII, 7). Zoo spreekt God nu ook nog altijd tot ons in het Oude Testament (II, 9, 10 ; III : 3), ten deele zelfs tot ons in onderscheiding van de Joden (V, 2), of in tegenstelling met hen (III, 3 ; VI, 7 ; XV, 8 ; hun wet III, 6), en is ook de openbaring van het Oude Testament voor ons bestemd (I, 7, 11, 4 ; III, 6 ; V, 3 ; VII, 3 ; XII, 8). Doch dan moeten we die Schrift ook nemen in dien typologischen zin, waarin de brief van Barnabas hem ziet. En dit vereischt dan ook een bijzondere gave. De Joden hadden die niet. Daarom begrepen zij daarvan niets (X, 12), en was hun alles duister (VIII, 7). De Schrijver had die wel (IX, 9), wijsheid en verstand (VI, 10), daarom was hem de rechte zin duidelijk (VIII, 7), en begreep hij de beteekenis wel. Dit was echter niet bloot een verstandelijke, maar een geestelijke gave, bestaande in de besnijdenis van hart en ooren (X, 12), waardoor men ook den Heere liefheeft (VI, 7), en naar zijn stem hoort (VIII, 7). Men ziet het: Barnabas vat wel ook het O. T. op als een openbaring van Christus en als ook voor de nieuwtestamentische geloovigen bestemd, maar dan in een verborgen zin, dien alleen begreep degene die daartoe op bijzondere wijze van God de gave ontvangen had. De oudtestamentische openbaring moest dus door het hoogere licht van de nieuwtestamentische worden verklaard.

Saamvattend zien we dus : dat de dusgen. „Apostolische vaders" over het algemeen ook de O. Testamentische openbaring wel hoogachten, en in het bijzonder in Rome, Egypte en de Grieksche gemeenten (Philippi, Corinthe) de oudtestamentische geschriften ook veel werden gebruikt, maar dat men toch ook algemeen gevoelde dat ze zooals ze daar lagen niet meer voldoende waren. De Pastor dacht blijkbaar meer aan iets dat er nog moest *bij* komen. Ignatius, aan iets dat er de volmaking van was. Barnabas aan een hooger licht tot verklaring er van. Bij Barnabas vinden we dan nog een enkele maal de gedachte, die later bij de apologetiek zoo op den voorgrond zal treden, dat de vervulling van de profetie tot bevestiging is

van het geloof, of gelijk hij het uitdrukt, wij daardoor tot „rijkere en diepere vreeze Gods" komen (I, 7).

Toch schijnt er in die dagen ook nog een andere meening te zijn geweest, waarbij we wel zullen moeten denken aan Christenen die uit het jodendom afkomstig waren, en nu als goddelijke Schrift eigenlijk alleen de oudtestamentische openbaring aannamen, en de nieuwtestamentische alleen voorzoover ze op de oudtestamentische was gegrond. Daarop schijnt ook de zoo moeilijk te exegetiseeren plaats te zien in de brief van Ign. aan de Phil. (VIII, 2). We komen later op deze plaats terug, omdat ze juist voor het doel dat wij beoogen van bijzondere beteekenis is. Daar zegt Ignatius, dat hij sommigen had hooren zeggen: „zoo ik iets niet in de oorkonden vind geloof ik het ook niet in het Evangelie" [18]). Voor oorkonden staat dan het woord „archeiois", dat zooveel als regeeringsgebouw, en zoo archieven beteekent [19]). Sommigen [20]) willen dit woord vervangen door archaiois, ouden. Hiervoor is echter geen reden. Die archieven zijn dan het O. T. als de gezaghebbende bron van Godskennis. Alleen waarin het Evangelie met dit O. T. overeenkwam, wilden dezen dus het Evangelie aanvaarden. Alleen het O. T. was voor hen het alles beslissend gezag. Op het standpunt van den Barnabas zou dan zulk een opvatting nog eenigszins toelaatbaar zijn, mits het O. T. dan werd uitgelegd onder het hoogere nieuwtest. licht. Ignatius verwerpt echter deze meening beslist. Bij Hem is de Christus zelf, en geheel de nieuwtestamentische openbaring met kruis en opstanding enz. de

[18]) Zooals D-M; O-Ch-G; Lake e.a. Fk neemt evangelie als een epexegese van oorkonden. Velen beschouwen geheel de plaats als onverklaarbaar. Sch. v. d. Loeff (Leiden 1906) verbond gelooven met evangelie: geloof ik niet in het evangelie.

[19]) Zie Lexion van Liddell en Scott 1926: eigenlijk townhall, recidence or office of chief magistrates. Dan: ta archeia = public records, archives probably in college or board of magistrates.

[20]) Z. a. Hilgenfeld, D-M; (hier ook Sch. v .d. L.) hoewel de tweede maal niet.

gezaghebbende kenbron. Voor Ignatius was het dus juist andersom. Daarom moest men ook juist de profeten liefhebben, omdat ook zij met het oog op het Evangelie gepredikt hadden, en op Christus hadden gehoopt en Hem verwacht (Phil. V ,2), gelijk een der vertalers er bij aanteekent: „Ignatius gelooft aan Christus niet op grond van de profetieën, maar om Christus wil gelooft hij aan de profetieën [21]). De nieuwtestamentische openbaring was voor hem de voornaamste, de oudtestamentische ontleende haar beteekenis aan haar.

Komen we nu tot de *nieuwtestamentische openbaring*, dan is de eerste vraag, die zich aan ons opdringt, in welken vorm deze den „apostolischen vaders" is bekend geweest, of reeds in schriftelijken vorm, en dit in hoever.

Dat zij de nieuwtestamentische geschriften kenden staat althans voor onderscheiden apostolische brieven vast. Een inzage in de lijst welke Fk geeft, toont dat er in alle overgebleven geschriften citaten of remeniscensen voorkomen, en dit uit bijna alle brieven, die in onzen nieuwtestamentischen kanon worden gevonden, met uitzondering alleen van de kleine brieven aan Filemon en den IIIen van Johannes. En wat vooral de aandacht trekt, is, dat volgens deze lijst het juist uit deze brieven is, dat er ook eenige woordelijke citaten voorkomen, met name uit 1 Cor. bij I Clem. XVI, 1 ; XXXII, 5 ; XLVII, 1—3 ; XLIX, 5 ; Ign. Ef. XVIII, 1 ; Rom. V, 1 ; Phil. III, 3 ; en Polyc. V, 3 ; XI, 2, uit Rom. bij I Clem. XXXV, 5, 6 ; uit Hebr. bij I Clem. XXXVI, 2—5 ; en 1 Petr. bij Polyc. I, 3 ; VIII, 1 ; X, 2. Dit is dan een duidelijk bewijs dat deze ook bepaald als Schrift bekend waren, wat trouwens bij brieven van zelf spreekt. Andere bewijzen voor bekendheid met de brieven van Paulus hebben we voor den brief aan de Corinthiërs in I Clem. XLVII, 1 v., waar naar den

---

[21]) Zie O-Ch-G XXI bldz. 29 aant. 5.

eersten brief aan de Corinthiers wordt verwezen [22]), en Pol. III, 2, waar deze aan de Philippenzen van Paulus schrijft, dat deze hen niet alleen mondeling had onderwezen, maar in zijn afwezendheid ook brieven had geschreven [23]).

Anders staat het echter met de *evangeliën*. Het evangelie is oorspronkelijk zelfs juist niet in een schriftelijken vorm maar door mondelinge verkondiging tot de gemeenten gekomen [24]). Dit evangelie was de blijde boodschap des heils als de vervulling van de oudtestamentische heilsverwachting. Als zoodanig is het dan de saamvatting van geheel de nieuwtestamentische heilsopenbaring zelf, en wordt als zoodanig naast en

---

[22]) Clem. zegt hier dat Paulus hun geschreven had in het begin van het Evangelie, d.w.z. van zijn apostolischen arbeid, of misschien ook van de prediking van het evangelie in het algemeen.

[23]) Polyc. spreekt hier dus van meer brieven, waarop volgens vele uitleggers ook Phil. 3 : 1 ziet. In XI, 3 lezen we echter nog dat Polyc. schrijft, dat de Philippenzen aan het begin van den brief van Paulus staan, en uit het vervolg is te zien dat bedoeld is, dat Paulus daarbij van hen in alle gemeenten roemt. Daarvan is echter in den ons bekenden brief niets te vinden. Wel komt een dergelijke roem van de Thessalonicenzen voor in II Thess. 1 : 4, evenals in I Thess. 1 : 6 vv. Misschien heeft Polyc. dan aan deze brieven gedacht, en ze als aan de Phil. gericht beschouwd, en heeft hij daarom in III, 2 van meer brieven gesproken. M-D denken aan Phil. 1 : 5; doch daar worden in zekeren zin de Philippenzen wel geprezen, maar van een roem over hen in alle gemeenten wordt daar niet gesproken. O-Ch-G ziet er een beeldsprakige uitdrukking in voor den evangelie-arbeid van Paulus, met een verwijzing naar II Cor. 3 : 2 v. Ook worden allerlei tekstveranderingen voorgesteld: „die in het begin zijn brieven waren", ook met verwijzing naar II Cor. 3 : 2. Zahn, Einl. N. T. S. 379 vindt beter met Nestle „apostolès" (apostelschap) in plaats van epitolès (brief) te lezen, en wijst er op, dat de brieven aan de Phillipp. en Thess. wel meer in de oude literatuur als brieven aan Macedonië worden saamgevat. Lelong noemt de plaats „une passage obscure".

[24]) Zahn Einl. N. T. S. 163: Das Wort — evangelion — ist im ganzen N. T. auch Op. 14, 6 und Mr 1, 1 die mündliche Verkündigung des durch Jesus verkündigten und verwirklichten Heilsrates Gottes; erst seit dem Amfang des 2 Jahrhunderts finden wir das Wort auf schriftliche Aufzeichnungen der ev. angewandt".

boven de profeten gesteld. Zoo bij Ignatius in zijn brief aan de gemeente van Smyrna (VII, 2), waar de martelaar vermaant op de profeten acht te geven, doch bovenal op het „evangelie", waarin het lijden n.l. van Christus ons is bekend gemaakt, en de opstanding is voleind geworden. In den brief aan de Phil. (V, 1 v.) schrijft hij, dat hij zijn toevlucht nam tot het „Evangelie" als het „vleesch" van Christus en bij de apostelen als bij het presbyterie der kerk, hoewel men dan ook de profeten moest liefhebben, omdat ook zij met het oog op het „Evangelie" hun verkondigingen hadden gedaan, en op Christus hadden gehoopt enz. In Phil. IX, 2 heet het Evangelie de voltooiing der onverderfelijkheid, terwijl hij weer van de profeten zegt, dat ze met het oog op den Christus gepredikt hadden. De kern van dit evangelie was dan volgens Ignat. de verkondiging van het lijden en van de opstanding van Christus zelf, waarin de onverderfelijkheid was aan het licht gebracht. Daarom wordt het evangelie dan zelfs het *vleesch* van Christus genoemd, blijkbaar omdat daarin des Heilands historische verschijning, zijn komst in het vleesch en zijn persoon, zijn verschijnen en werken in menschelijke gestalte ons voor oogen treedt. Dit evangelie te prediken is bij Polyc. (VI, 3) ook de saamvatting van de taak der apostelen, naast die der profeten, om de komst des Heeren aan te kondigen. Ook 1 Clemens spreekt er zoo van, nadat de apostelen eerst daartoe het evangelie van Christus zelf hadden gehoord (XLII, 1 v.v.). De apostolische arbeid wordt hier in XLII, 3 zelfs in het algemeen een evangelieprediking genoemd. Ook de Didache noemt de nieuwtestamentische heilsverkondiging in het algemeen het evangelie, spreekt zoo van de bepalingen van het „evangelie" (dogmata XI, 3), en schrijft dit evangelie in zijn oorsprong eveneens aan den Christus toe (VIII, 3). Zoo ziet men dus dat het woord evangelie ook bij de „Apostolische vaders" nog een veel ruimere beteekenis heeft, dan alleen van een geschrift, waarin de geschiedenis van de omwandeling van Christus op de aarde wordt verhaald. Het is het woord voor de nieuwtestamenti-

sche heilsverkondiging zelf in tegenstelling met de verkondiging der profeten, zooals die van Christus uitgegaan, door de apostolische prediking is verbreid, hoewel daarbij dan toch de historische verschijning van den Christus, en bepaald zijn dood en opstanding toch altijd de kern en het middelpunt vormden, (Smyr. VII, 2), en in onderscheiding van de Apostelen het Evangelie ook weer in het bijzonder de verkondiging van de geschiedenis van des Heilands omwandeling op de aarde is (Phil. V, 1).

Toch was in die dagen reeds het evangelie op velerlei wijs op schrift gesteld (Luk. 1 : 1 vv.) en bestonden ook zonder eenigen twijfel onze kanonieke evangeliën reeds (Hand. 1 : 1 v.), waarvan de saamstelling door oude traditie reeds in de zestiger jaren, of althans wat het evangelie van Johannes betreft vóór het einde van de eerste christelijke eeuw wordt geplaatst [25]).

Ook verhaalt de geschiedschrijver Eusebius, van de predikers die onmiddellijk na de apostelen het evangelie verkondigden, dat ze er een eer in stelden aan degenen die nog in het geheel niet van de leer des geloofs hadden gehoord, den Christus te verkondigen, en den bekeerlingen dan tevens de Schrift der goddelijke evangelieën overhandigden (Kerk, Gesch. III, 37, 2) [26]). En ook in de geschriften der „Apostolische vaders" vindt men wel een enkele maal naar geschreven evangeliën heengewezen. Zoo haalt Barnabas IV, 14 een woord aan uit het evangelie van Mattheus (20 : 16 ; 22 : 14) met de formule „gelijk geschreven staat". Worden in II Clem. II, 4 de woorden van Matth. 9 : 13 ; Mark. 2 : 17 als een „andere Schrift" geciteerd. Ook Phil. VIII, 2 kan hier nog

---

25) Vgl. Zahn Einl. N. T. II S. 177 v.

26) „Den Christus te verkondigen en de Schrift der goddelijke evangeliën over te leveren". Bedoeld zijn leerlingen der apostelen en Eus. noemt onder hen dan met name, behalve Quadratus, Ignatius, Clemens, Papias, Polycarpus, dus die wij „apostolische vaders" noemen.

bijgevoegd[27]), waar Ignatius blijkbaar de menschen bestrijdt, die alleen het gezag van het Oude Testament erkenden, en het evangelie alleen voorzoover dit op het Oude Testament was gegrond. Hij verhaalt dan, hoe hij hun dan antwoordde: dat het toch *geschreven stond*. Want wel schijnt hier het woord „evangelie" ons toe meer in het algemeen als de nieuwtestamentische openbaring te zijn bedoeld. Doch bij de codificatie daarvan zal toch wel in het bijzonder aan de evangeliën zijn gedacht. Dan blijkt echter ook uit dit woord dat het Schriftgezag der nieuwtestamentische geschriften in dien tijd ook onder Christenen nog niet algemeen was erkend, en dat er ook nog wel geloovigen waren, en daar zal dan wel in het bijzonder, gelijk we reeds zagen, aan Christenen uit de Joden moeten worden gedacht, die zich als het er op aan kwam uitsluitend aan het O. Testament wilden houden[28]). Overigens krijgt men echter den indruk, ook uit de geschriften der „Apostolische vaders zelf, dat men, wat de geschiedenissen en woorden van Jezus betreft, gewoonlijk meer uit mondelinge dan uit schriftelijke traditie putte. Van de talrijke remeniscensen, welke Fk uit deze geschriften voor de evangeliën opsomt, komt in de lange lijst zelfs geen enkel onmiddellijk, woordelijk citaat voor. Dikwijls worden verschillende uitspraken van Jezus zoo saamgevoegd en vermengd, dat het bijna niet denkbaar is,

---

27) „Prokeitai" was dan hun antwoord, d.w.z. dit is „voorgesteld"; „de zaak, waarom het gaat", „dat is de vraag", vgl. O-Ch-G; D-M; e. v. Anderen vertalen: „dat ligt voor de hand" of „zij hebben den voorrang", of alsof er proskeitai stond: „dat is er bijgevoegd" enz.

28) Men zou ook nog kunnen noemen Phil. V, 1: mijn toevlucht zoekende bij het Evangelie als bij Jezus' vleesch en bij de apostelen als bij het presbyterie der kerk", v. a. wanneer hier met O-Ch-G bij apostelen aan hun geschriften zou moeten worden gedacht. Zie echter bl. En II Clem. XIX, 1, waar de opwekking wordt gegeven na de voorlezing in de samenkomsten op „wat geschreven staat" te letten, in zoover vaststaat dat „unsere 3 Evv. spätestens seit 130 im ganzen Umkreis der damaligen „Katholischen Kirche" (Ign. Smyrn. 8, 2) im Gottesdienst „gelesen wurden" (Zahn l. c. S. 173). In I Clem. 53, 1 wordt bij „Heilige Schriften" alleen woorden uit het O. T. genoemd.

dat de schrijvers hier uit schriftelijke evangeliën putte: bijv. de woorden van Jezus over Judas (Matth. 26: 24 parall. pll.), en over degenen die de geloovigen ergeren zouden (Math. 18 : 6 v. parall. pll.) in I Clem. XLVI, 7. Gewoonlijk worden zulke woorden, die aan de evangeliën herinneren alleen ingeleid door uitdrukkingen, als: „de Heere zegt" (II Clem. V, 2; VI, 1), of „de Heere heeft gezegd" (II Clem. IX, 11), of „de Heere gevraagd zijnde zeide" (II Clem. XII, 2). Dus zulke die meer op het gezag van dengene die spreekt, dan op dat van de evangeliën wijzen. Vooral in II Clem. VI, 1 trekt dit de aandacht, omdat in het zeer na verband van het Oude Testament wordt gezegd (vs 8), dat de *Schrift* in Ezechiel zeide. Ook zijn het dan dikwijls woorden, aldus ingeleid, die niet in onze canonieke evangeliën voorkomen (II Clem. V, 2 vv.; IV, 5; XII, 2). Als woorden van Jezus werden ze dus aangehaald (I Clem. II, 1 : XLVI, 7), niet als woorden der Schrift, of van een der evangelisten. En wanneer Papias het ondernam om een uitlegging van de woorden (logia) van Christus te geven, en daarbij zich naar het getuigenis van Eusebius aldus uitdrukt: „dat hij niet ondersteld had, dat de dingen uit de boeken hem zoozeer zouden baten als die van de levende en blijvende sprake" [29]), dan moge het boven *allen twijfel* zijn dat hij daarbij de schriftelijke evangeliën aan zijn arbeid ten

---

[29]) Eus. k. g. III, 39, v., vert. v. Meyboom.

De titel spreekt echter alleen van „de uitlegging" van de woorden des Heeren, zoodat terecht is opgemerkt: „Der Zweck der Nachforschungen des P. war aber nicht sowohl die Ergänzung des Herren Worte wie sie in den Evangeliën vorlagen durch mündliche Qhuellen, als vielmehr Material zur Erklärung der Herrenworte zu erhalten". De overgebleven fragmenten zijn echter te gering om „uns einen wirklichen Einblick in die Einrichtung und den Inhalt des Werkes zu verschaffen". Daarom is ook niet zeker „*ob* er die kanonischen Evangeliën sämmtlich gekannt, noch *wie* er sie benützt habe". Het gebruik der eerste twee evangeliën is zeker. Over de beide andere is verschil van meening. „Auf ein solches Argument" — e silentio n.l. — „aber darf man nicht all zuviel bauen". Leimbach. R. Enc. Hauck[3] XIV S. 643 ff.

grondslag legde, tevens is hieruit toch ook te zien, dat daarnaast nog een rijke mondelinge traditie vloeide, en het gezag der schriftelijke evangeliën nog niet zoo exclusief werd opgevat, dat daarbij de mondelinge traditie niet meer in aanmerking kwam. En dit blijkt toch eigenlijk ook ten aanzien van de apostolische geschriften.

Dat de „Apostolische vaders" *de apostelen* hoog stelden, is meer dan eens duidelijk. Ze hadden het leerambt. Gelijk Paulus leert (Paulus docet) is in XI, 2 de formule waarmede Polyc. een woord uit de brieven van Paulus (1 Cor. 6 : 2) citeert. Ze erkennen ook het recht der apostelen om bevelen te geven (Ign. Rom. IV, 3 ; Trall. III, 2). Ze denken er niet aan zichzelf of huns gelijken (Polyc. III, 2) d.w.z. hun medebisschoppen, met de apostelen op één lijn te stellen ; noch, gelijk Polyc. ten aanzien van Paulus, wat hun wijsheid betreft, dus hun leerambt, persoonlijk uitgeoefend of door brieven (III, 2) ; noch wat betreft de macht om te bevelen, dus hun regeermacht, gelijk Ignatius van de apostelen Petrus en Paulus verklaart (Rom. IV, 3). In Tral. III, 2, zegt hij zelfs dat zoo iets te willen van hem aanmatiging zou zijn [30]). De apostelen worden dan ook het presbyterie d.w.z. de bestuurders, en regeerders, namelijk der geheele kerk genoemd (Phil. V, 1). Ze worden met het „Evangelie" (Smyrn. VII, 2) naast de profeten, en zelfs boven deze gesteld (Phill. V, 1 v.) Ze stonden dan ook in een bizondere verhouding tot Christus. Zij hadden voor geheel de kerk het Evangelie van Christus ontvangen [31]), zegt I Clem. (XLII, 1 vv.). Gelijk Christus van den Vader was uitgezonden, en dus van God was gekomen, zoo de apostelen van Christus. Het was door de opstanding van Christus dat ze de volle zekerheid hadden ontvangen en ten volle waren gaan vertrouwen op het Woord van God, en

---

30) Vgs O-Ch-G : „onzekere tekst".

31) Eigenlijk : „hier was het evangelie verkondigd".

zoo waren ze vol des Heiligen Geestes uit gegaan om het evangelie te verkondigen, dat het koninkrijk Gods op het punt stond te verschijnen.

In gelijken zin spreekt ook Ignatius daarvan. Ook hij plaatst de apostelen dicht bij Christus. De Christus, die niets zonder den Vader deed, handelde zoowel door zichzelf als door de apostelen (Magn. VII, 1). In één adem wordt van de inzettingen (dogmata) van den Heere en van de apostelen gesproken (Mag. XIII, 1), en de Magnesiërs worden opgewekt zich te beijveren daarin vast te worden. De geloovigen moeten dan ook onafscheidbaar zijn niet alleen van God (sic) Jezus Christus en den bisschop, maar ook van de verordeningen der apostelen (Tral. VII, 1). En natuurlijk gold dit alles dan ook voor de apostolische geschriften (Pol. III, 2 ; XI, 3). Polycarpus wekt dan ook de gemeente van Philippi op daar aandachtig studie van te maken, om zoo opgebouwd te worden in het hun geschonken geloof. Zelfs wordt een enkele maal, van een geestelijk (pneumatikoos) schrijven van den brief aan de Cor. door den apostel Paulus gesproken (I Clem. XLVII, 3), wat door sommigen als doelende op de inspiratie wordt opgevat [32]). Het trekt echter de aandacht, dat wanneer II Clem. (XIV, 2) zich op de autoriteit der oud-, zoowel als der nieuwtestamentsche openbaring beroept, hij wel van de „boeken" der profeten, maar in eenen adem alleen van „de apostelen" spreekt. Het maakt den indruk dat het gezag voor zijn besef bij de apostelen meer in hun persoon, en niet niet gelijk bij de profeten aldus in hun geschriften school. Ook Ignatius zag hun beteekenis voor de kerk niet zoozeer daarin, dat ze geschriften hadden achtergelaten, maar dat aan hen de inrichting der kerk was te danken, zoodat hij ze niet de schrijvers, maar het „presbyterium" (ouderlingschap) der kerk heeft genoemd (Phil. V, 1) [33]). Zoo zien we hier dus het-

[32]) In Mag. II worden de ouderlingen „de wet van Christus" genoemd.

[33]) Lake „with true inspiration" ; Lelong sous l'inspiration de l'Esprit ; B „by the spirit" ; M-D „Inderdaad door den Geest voorgelicht" ; O-Ch-G : waarlijk op geestelijke wijze.

zelfde als ten aanzien van de evangeliën. De apostolische geschriften zijn wel reeds bekend, en hun gezag wordt wel erkend, maar voor het bewustzijn der kerk is het toch meer om hun persoonlijk optreden, doch dan natuurlijk ook in hun geschriften, dat de apostelen aanspraak maakten op dit gezag. Waarbij nog komt, dat dit gezag ook weer niet zoo uitsluitend was, dat altijd scherp het onderscheid met de andere leeraren der kerk in acht werd genomen. De pastor van Hermas noemt met de apostelen in éénen adem ook andere leeraren (Gel. IX, 16, 5 ; 25, 5). Ook Clemens voelt zich in dienzelfden brief, in wat hij schreef door den H. Geest geleid, en maakt aanspraak op gehoorzaamheid (LXIII, 2) [34]). Evenzoo wordt in de Didache gesproken, gelijk we reeds zagen, van de toenmalige apostelen en profeten, die in den geest (en pneumati) spraken, en als de Heere zelf moesten worden ontvangen (IV, 1 ; XI). En vooral is hierbij van belang hoe Ignatius zich de verhouding van apostel en bisschop tot Christus denkt.

We zullen later zien, hoe het tot de eigenaardigheid van de brieven van Ignatius behoort, dat hij met zooveel klem bij het gevaar van ketterij vermaant om zich vooral aan den bisschop te houden. Nu zegt hij van Christus, dat deze de zin (gnomé) Gods is (Ef. III, 2), den Vader volgt (Smyrn. VIII, 1), niets zonder den Vader doet (Magn. VII, 1), en naar het vleesch den Vader onderworpen was (Magn. XIII, 2). De Christus handelde voorts door zichzelf en door de apostelen (Magn. VII, 1). En nu is het eigenaardig, dat langs deze twee lijnen de bisschoppen niet alleen naast de presbyters komen te staan, maar eigenlijk ook buiten de apostelen. Want is Christus de zin (gnomè) van God, de bisschoppen zijn weer „in den zin" (en Jesou Christou gnomei) van Christus (Ef. III, 2), en moeten ook „als Christus" geëerbiedigd worden (Trall. III, 1), die hier ook een „type des

[34]) Wanneer n.l. „dia tou hagidou pneumatis" met gegrammenois moet verbonden worden en niet met „hypekooi genomenoi".

Vaders" heeten en elders ook als „de genade" (Magn. II), en „het bevel Gods" (Trall. XIII, 1) worden gelijkgesteld. Zoo zijn de bisschoppen ook in de plaats van „God" (Magn. VI, 1). Wat zij goedachten, is ook „Gode welbehagelijk" (Smyrn. VIII, 2). De bisschop is de vertegenwoordiger van de menigte (de gemeente), gelijk Christus van de geheele kerk (katholikè) (Smyrn. VIII, 2) [35]). De apostelen heeten daarentegen het presbyterie van de kerk (Phil. V, 1), en nu zijn het de presbyters in wie de voortzetting in dezen zin van de apostelen wordt gezien. De gemeente van Smyrna wordt vermaand het presbyterie te volgen „als de apostelen" (VIII, 1). In Trall. III heeten ze „een raad Gods" en een „bond van apostelen". In Magn. VI, 1 zijn ze in de plaats van den raad der apostelen. Ook van de diakenen wordt in een overeenkomstige wijze gesproken, doch minder bepaald. Men moet eerbied voor hen hebben als voor Christus (Trall. III, I), als Gods bevel, d.w.z. als naar Gods bevel (Magn. XIII) ingesteld (Smyrn. VIII, 1). Hun is de diakonia van Christus toebetrouwd (Magn. VI, 1). Men zal moeten toestemmen, dat zulke voorstellingen niet geheel in overeenstemming zijn met een centrale positie van de apostelen in de kerk. De regeermacht schijnt meer langs de lijn van de apostelen te loopen, hoewel ook deze van Christus is ; de uitdeeling der genade langs de lijn der bisschoppen. De apostelen zijn hierbij meer de organisatoren van de kerk. Christus en zijn apostelen, zoo is de bisschop met zijn presbyters.

(Slot volgt).

---

[35]) Vgl. Magn. VI, 1.

[36]) O-Ch-G naar Sch. v. d. Loeff : de geldige gemeente.

KRONIEK.

In Memoriam prof. D. P. D. Fabius. — Voortvaren. — Op eigen zaak te letten. — Een billijk oordeel van C. Rijnsdorp?

Voor hen, die als kind met eerbied hebben hooren spreken van de mannen van '86; die het voorrecht hadden ze meer dan eenmaal in stampvolle vergaderzalen op het podium te zien zitten, of ze voor den katheder te hooren spreken, ligt er diepe weedom in, allengs al die stoere figuren te zien verdwijnen.

De klank van hun naam droeg zoo wijd en het geluid was duizenden, voor wie Calvinistische wetenschap een gewetens- en gebedszaak geworden waren, in de ooren zeer dierbaar.

Prof. Fabius stond, misschien meer nog door de vakken, die hij doceeren moest en die zich minder leenden tot soepele redevoeringen voor een aan de lippen van den spreker hangende schare, dan door zijn ongetwijfeld eenigszins streng-voorname houding niet zoo dicht bij het volk als vele andere hoogleeraren aan Universiteit of School.

Maar de mooie achting, welke ons dankbaar Gereformeerde volk algemeen zijn leidslieden bewees, omsloot toch ook geheel professor Fabius, wiens werkkracht hun eerbied afdwong en dien zij om zijn onbaatzuchtigen en den persoon niet aanzienden strijd tot zuiverhouding van het heilig beginsel kenden als hunner één.

Ook dit leven is thans voorbij......

Niet voorbij is echter zijn werk, zooals elke geloofsarbeid niet ijdel zal blijken.

Laten *wij* intusschen „Voortvaren".

Zonder moedeloos te worden.

Ik las dezer dagen ergens een bemoediging in een oude spreuk, uit de *Edda* aangehaald:

> „Een onverstandig man ligt heele nachten wakker en maakt zich zorgen over alles. Dan is hij moede als de morgen komt: en alles is nog even bezwaarlijk als het was".

Laten we niet klagen over den tijd, waar wijzer Prediker ons voorhoudt: „Zeg niet: Wat is er, dat de vorige dagen beter geweest zijn dan deze? Want gij zoudt naar zulks niet uit wijsheid vragen".

Het is beter, dat wij verstaan de bijzondere voorziening die deze bijzondere nood vereischt.

Met name van ons als predikanten.

Er is een tijd om te scheuren en een tijd om te naaien, heeft Salomo ons geleerd. En waarlijk ik geloof, dat het toenaaien thans meer dan ooit een taak is waar het betreft het bijeenbrengen van geloovigen, die zoo dicht bij elkaar staan in leer en leven, dat zij in elk ander land dan het onze één kerk-instituut zouden vormen.

Ik ben bezorgd, dat we ook in ons lieve vaderland en in eigen kringen de geestelijke depressie nog bitter weinig gevoelen.

En toch heb ik onlangs in een boek van Dr. Sanders gelezen, dat met 1879—1893 vergeleken in 1917—1928 blijkens een minitieus onderzoek in vele duizenden Rotterdamsche gezinnen, de geboortecijfers tot op ongeveer 30 pct. teruggeloopen zijn.

In modern-wereldsche kringen? Neen, collega, in Calvinistische, gereformeerde kringen...... Dit alleen maar!

Uit de *United Presbyteriam* werd in December door Dr. Beets geciteerd:

> De kerk is onder den druk. Haar finantieele bronnen drogen op; het geloof der massa's in de eeuwige waarheden verdwijnt; de opkomst tot de godsdienstoefeningen

> neemt gaandeweg af ; de kerk heeft te stellen met onverschilligheid binnen eigen kring en met afkeerigheid daarbuiten. Ze is ontmoedigd, verdeeld, en siddert onder de aanslagen von communisme, liberalisme, modernisme, humanisme".

Is dit alleen van toepassing op Amerika ? Was 't maar waar, dat het een enkel land betrof !

De kerk is verdeeld ; en dat is haar zwakte vooral in tijden waar eendracht meer dan ooit geboden is.

Aan de mogelijkheid van een vereeniging van de kerken, zelfs van die op een of andere manier den naam Gereformeerd voeren, geloof ik niet.

Eerlijk gezegd verlang ik in het algemeen daar niet eens naar. Want ik ben er in mijn ziel van overtuigd dat „de ligging" van onderscheiden Gereformeerde groepen zoozeer verschillend is, dat wij een nog veel onverkwikkelijker *richtingsstrijd* binnen de kerk zelf zouden ontketend zien. Ik zie niet hoe zelfs een geweldige aanval van buiten in staat zou zijn een Oud-Gereformeerde vrome ziel, opgevoed bij *Philpot* en *Smytegelt,* genoegen te doen krijgen bij het gros der preeken in *Mengerlei Genade* waar andere vrome zielen in genieten. Dat is ook voor die menschen een kwestie van overtuiging en geweten. Maar wat ik wel begeeren zou, heeft prof. Wisse uitgedrukt in zijn „Oproep tot Samenwerking" : *„Zuinig te zijn met niet beslist noodzakelijke bestrijding van elkaar".*

In der *Zwiespruch,* het blad van de Studentenverbände der Volksdeutschen Bewegung las ik in de Kerstdagen de volgende ontboezeming van *Wilhelm Michel :*

> „Was wird die vordringliche Aufgabe des Christentums in der neuen Welt sein ? Ich glaube, man musz, wenn man so etwas überhaupt formulieren will, *weit, grosz* und *lebendig* formulieren. Etwa so dasz das Christentum, die Kirche, das Leben der jetzt heraufkommenden Zeit in *vordersten Front* mitleben musz, nach jeder Seite, nach jedem Lebenskreis hin !"

Dat geloof ik ook! En eveneens zie ik als de twee voornaamste middelen:

> Die grosze Behauptung, dasz das Wort Gottes das Wort des Lebens sei, musz unablässig neu bewiesen, eindringlich vor Augen geführt werden. Unablässig musz *mir*, d. h. jedem Einzelnen, zugerufen werden, dasz ich gemeint bin, dasz mich die Botschaft angeht, dasz ich mich zu ändern, d. h. aus der Lebensabschürung zur Lebensfülle hinauszugehen habe.
>
> Im Zuge dieser Arbeit müszte eine gegen bisher viel ausgedehntere, auf neue Einsichten und Methoden begründete *Seelsorge* Platz greifen. Ich sehe da ein mächtiges Arbeidsfield sich herandehnen, auf dem Segen über Segen wachsen könnte.

Allicht kan langs dien weg de belangstelling voor de leer der kerk stijgen.

Kerkleer wordt nu eenmaal of men wil of niet naar het leven beoordeeld: „Quand une doctrine n'est pas *profitable*, il n'y a que *folie*" heeft Calvijn, volgens bl. 66 van het mooie boekje van *E. Doumergue* „Le Caractère de Calvin" gezegd. Zoo beleeft het de meest onnoozele kerkganger; zoo spreekt er ook de meest afkeerige niet-kerkganger over.

> „La parole de Dieu n'est point pour nous apprendre à babiller, pour nous rendre éloquents et subtils, mais *pour réformer notre vie*".

Dit sluit het zuiverhouden van de leer niet uit en het verbiedt niet de ernstige controvers, wanneer zooals helaas in de laatste maanden — ook thans binnen *eigen* kring — in het boek van Dr. Ubbink dit woord van God zelf in gedrang komt; maar het zal er ons voor kunnen hoeden zoo eloquent en subtiel met onze naaste buren te babbelen, dat er geen tijd overblijft in eigen huis voor de toepassing der reformatie van ons leven te zorgen.

Het ware echter voor de kracht en het gezag van de kerk naar buiten ook wel gewenscht, dat er dit jaar wat meer vrede kwam tusschen de beoefenaars der letteren en de dominees, die de litteraire produkten in hun Kerkbodes ter recensie ontvangen.

Ai mij, wat hebben ze weer een veeg gekregen en dat nog wel van den heer *Rijnsdorp,* wiens *Koningskinderen* zoo goed door hen werd beoordeeld! Gelukkig is de minder goede verstandhouding tusschen dominee en schrijver niet van vandaag of gisteren. „Sinds Jacob van Maerlant is er tusschen theoloog en literator een zekere spanning".

Wilt gij de oorzaak begrijpen? De Standaard vertelt ze aldus:

> „Spr. beschreef den Dienaar des Woords als den geroepen leider bij uitnemendheid. Het gevaar van die positie is de neiging tot expansie. In het tijdperk van 1830—1890 had hij ook de letterkunde genaast. Voor de letterkunde is dat fnuikend geweest. In onze kringen althans heeft het den toon der poëzie onzeker gemaakt.
>
> Als uit het kamp der gewone burgers nu Christelijke schrijvers opkomen, voelt de predikant zich iets dierbaars ontnomen. Hij redt zich nu door scheiding te maken tusschen vorm en inhoud, waarbij de inhoud het voornaamste wordt en de vorm bijzaak.
>
> Het wordt tijd, dat de predikant kracht zoekt in concentratie en zich bepaalt tot het eigenlijke en onvervangbare van den Dienst des Woords. De theologische optiek ziet *beginselen,* dat is haar kracht, dat is ook haar grens!

Ik wil openlijk belijden, dat ik er niets van begrijp. Want allerlei gestalten doemen in dit oogenblik op voor mijn geest. De Dienaar des Woords de letterkunde genaast — en dat is voor haar fnuikend geweest?

Ik zie *Ds. Beets* opkomen met zijn Camera Obscura, en hij glimlacht meneer Rijnsdorp toe: „Maak het niet al te bont, collega!"

Ds. Busken Huet vraagt : „Heb je 't soms tegen mij ?"

Van Ten Kate J. J. L. zie ik de schim verschijnen in S. S. R., waar deze oratie viel : „Neemt niemand van de studs het voor dezen geestigen student-redacteur van *Braga* op ?"

Ds. P. A. de Génestet meldt zich aan ; en diep in 't Zuiden de groote Vlaming, twee zelfs, en uit Zuid-Afrika roept Ds. *Totius :* „ben ik als dominee-litterator ook fnuikend geweest voor de Afrikaansche litteratuur ?

Scheiding van inhoud en vorm ? En dát de zelfhandhaving van den dominee met zijn tanend gezag en de traan in 't oog om den roof van zijn dierbaar pand ?

En plots schieten mij door de herinnering de prachtige recensie die Dr. *Tazelaar* onlangs gaf van het boek „De Roep van het bloed" en de kwade keur, waarmee *Mevr. Kuyper—van Oordt* hetzelfde boek stempelde.

Of zou het reeds fnuikend zijn voor de litteratuur, wanneer ook een schrijfster met een dominee getrouwd is ! Want zelfs de N. Rott. Crt. bezong haar lof en Tazelaar staat toch ook gunstig bekend als arbiter elegantiae in het stuk der letteren ?

Vorm en inhoud ? En dan denk ik aan den bekwamen recensent in het Rotterdamsche blad, die juist vanwege den inhoud over de vertaling van *Rabelais,* zeide :

> „Een edel boek ? Het lijkt ons in onze onnoozelheid het meest scabreuze, dat ooit is geschreven en kunnen alleen maar hopen dat het niet in handen van onmondigen valt. (Lett. Kr. CVIII)"

Maar „Nieuw Leven" van 26 Dec., het blad van den Protestantenbond, redacteur Ds. P. Cannegieter, meer lettende op den vorm, schrijft zonder eenige waarschuwing over den inhoud :

> „Zoo suggestief is zijn manier van schrijven, zoo sterk sprekend zijn fantasie, dat men zich bij oogenblikken verplaatst waant in dien bonten rijken tijd, die aan de Hervorming vooraf ging......... Een prachtboek, dat in veler handen moge komen."

Ik wil met dit alles maar zeggen, dat noch bij de recensenten in Kerkbodes, noch bij welken dominee ook te constateeren valt, dat hun recensies feitelijk een grijpen naar het leiderschap beteekenen.

Misschien kan Dhr. Rijnsdorp er in komen, dat men ook iets van van litteratuur afweten en litteratuur eenigszins beoordeelen kan, al waagt men zich niet aan een vers, of een roman.

Ik heb intusschen *Koningskinderen* mooi genoeg gevonden om Dhr. Rijnsdorp de broederhand toe te steken en te zeggen: „Leer dominees-recensenten een beetje meer waardeeren!

Apropos, broeder, als de *inhoud* ook bij u geen hoofdzaak was, zou „Koningskinderen" dan een *christelijke* roman geworden zijn?

Met die machtswellust zal het bij de dominees en bij de litteratoren van de jaren omstreeks 1931—32 wezenlijk wel gaan.

Z. v. D.

RECENSIEN.

De naderende Antichrist in het licht van de Wereldcrisis. Door *Dr. M. H. A. van der Valk.* J. H. Kok N.V. Kampen.

„De huidige wereldcrisis moet voor iedereen als een attentie-signaal, indien niet als een alarm-signaal zijn", schrijft de Auteur in zijn woord vooraf. En in verband met de donkere, benauwende omstandigheden van thans, zet hij dan uiteen, wat onze Heiland, de apostel Paulus, het boek der Openbaring aan Johannes, aangaande het bange eindtijdperk der wereld en den komenden antichrist hebben voorzegd.

S. GREIJDANUS.

Buddha und Christus. Von *Prof. D. theol. H. W. Schomerus.*
Halle-Saale. 1931. Buchhandlung des Waisenhauses G. m. b. H.

In dit geschrift schetst de Schrijver Boeddha en Christus, en zet hij uiteen en tegenover elkander de leer van het Boeddhisme, en het Evangelie. En hij doet dat op veelszins voortreffelijke wijze. Inzake Christus' opstanding en Godheid echter, S. 19 f., en betreffende het schuldbetalend karakter van Zijn sterven, S. 88, had hij zich wel iets positiever en duidelijker mogen uitdrukken. S. GREIJDANUS.

Gandhi, Christus und wir Christen. Von *W. Gabriel.*
Buchhandlung des Waisenhauses G. m. b. H. Halle (Saale). 1931.

Dit is een uitnemend boekje om de denkbeelden van Gandhi, en hun onderscheid van het Evangelie, te leeren ken-

nen. Duidelijk stelt het in het licht: „Gottes Offenbarung hier und der ringende, sich selbst erlösende Mensch dort, dort höchstens sittliches Streben verbunden mit Gottesferne und hier der dem Sünder sich nahende barmherzige Gott, das sind die beiden Welten, die sich gegenüberstehen: Gesetz und Evangelium", *Widmung*, S. IV f.

S. GREIJDANUS.

En menschen gingen voorbij .... Roman door *Marcelle Capy*. Vertaald door *H. J. Premsela*. Met een voorwoord van *Tony de Ridder*.
J. H. Meulenhoff. Amsterdam.

Dezen oorspronkelijk Franschen roman, *Des hommes passèrent*, besprak ik in de aflevering van Aug. 1931 van dit Tijdschrift. Het is jammer, dat in deze Hollandsche vertaling ook overgenomen zijn het veelvuldig misbruik van Gods naam en allerlei ruwe woorden.

S. GREIJDANUS.

G. G. Gijben, **Ongegrond Verlangen naar een breedere confessioneele omschrijving van ons Schriftgeloof.**
Oosterbaan en Le Cointre, Goes 1931.

Dit geschrift — dat hier wel wat laat wordt besproken — handelt nog over de te Arnhem behandelde kwestie van de uitbreiding der belijdenis. Het begint met eene m. i. niet ongerechtvaardigde klacht over de wijze, waarop enkele Kerkbodes de beslissing van Arnhem hebben becritiseerd; en bespreekt vervolgens het door deputaten ingediende rapport, waarbij hij het meerderheidsrapport bestrijdt en met de minderheidsmemorie zijne instemming betuigt.

RIDDERBOS.

Tekst en Uitleg. Ruth, Esther en Klaagliederen, door *Dr. G. Smit*, pred. bij de Ned. Herv. gem. te Makkum c.a.
Groningen, 1930.

Een goed nummer van Tekst en Uitleg. Ik heb mij speciaal in des schrijvers bewerking van het boek Esther verdiept ; hij handhaaft de historiciteit, geeft eene degelijke, zaakkundige verklaring, laat aan de karakters over het algemeen recht wedervaren, en doet ook den godsdienstigen achtergrond goed uitkomen.

RIDDERBOS.

De eer van de vlag. Uit het dagboek van een Hollandschen recruut in de jaren 1830—1832, door *W. v. d. Akker*.
Kampen, Kok 1931.

Dit boekje van 115 blz. doet op aardige wijze inleven in den tijd van den Belgischen oorlog.

RIDDERBOS.

A. Wapenaar. **Het betere land.**
Kampen, Kok 1931.

Een bundeltje korte gedichten, meest van godsdienstigen aard, sommige (bv. het „o klokken" aan het slot) niet onverdienstelijk.

RIDDERBOS.

Heil den Koning door *T. Bokma*.
Kampen. J. H. Kok.

Op spannende wijze wordt in dit boek van 168 bladz. verteld het begin van den opstand van Jerobeam tegen Rehabeam. Men leest het met genoegen. De auteur heeft zich de

toestanden goed ingedacht. Ik zou hem echter willen raden liever geschiedenissen van vaderland en kerk in een romantisch kleed te steken en niet de heilige historie tot object van zijn fantasie te maken. Hij zal even goed slagen.

T. HOEKSTRA.

Dr. A. Kuyper door *Dr. P. A. Diepenhorst.* Haarlem. De Erven F. Bohn N.V. 1931.

Het is Prof. Diepenhorst gelukt met meesterlijke hand een karakterschets te geven van Dr. A. Kuyper, dien hij vooral ziet als een profeet, als den geweldige, wiens woord macht had. Straks zullen anderen komen, die Dr. Kuyper persoonlijk niet hebben gekend en zij zullen trachten uit zijn geschriften een beeld te ontwerpen van deze reuzengestalte. Het is van waarde, dat thans een werk verschenen is, geschreven door iemand, die hem gekend heeft en zijn leven van nabij heeft gadegeslagen. Hoewel de auteur voor Kuypers gebreken niet blind is, straalt er liefde tot diens persoon door heel zijn boek. Liefde doet kennen en waardeeren. Misschien zou bij een tweede uitgave prof. Diepenhorst kunnen overwegen de karakterschets, die nu in hoofdzaak den politicus te aanschouwen geeft, aan te vullen van den theologischen kant. Ook in dit opzicht vertoont Dr. Kuyper markante trekken. We bevelen de lezing van dit boek ten zeerste aan.

T. HOEKSTRA.

Het leven van Jezus in een twaalftal overdenkingen voor Jongeren.
Bosch en Keuning. Baarn.

Van „het leven van Jezus" wordt hier gesproken, omdat achtereenvolgens gehandeld wordt over : Advent ; Kerstmis ; De zin der bergrede ; De farizeër en de tollenaar ; Jezus, Johannes de dooper en de Menschen ; Jezus en Zijn jongeren; Jezus en Petrus ; Jezus en Pilatus ; Golgotha ; Paschen ;

Hemelvaart ; Navolging van Christus. Daarmede is echter nog geene teekening gegeven van den Heere Jezus en Zijn arbeid tijdens Zijn verblijf op aarde, zooals de titel doet verwachten. Ook zou de Heere Zelf meer moeten uitkomen en het geheel der verschillende stukken moeten beheerschen. Natuurlijk zijn deze „overdenkingen" onderscheiden overeenkomstig onderwerp en auteur. Waarin het karakteristieke „voor jongeren" zit, is mij niet altijd duidelijk.

S. GREIJDANUS.

Christelijke dichters van dezen tijd. Bloemlezing, bijeengebracht door *P. J. Risseeuw.*
Kampen, Kok 1931.

Eene bloemlezing, met portretten en korte bio- en bibliografieën ; de keus der gedichten is grootendeels door de dichters zelf gedaan. De waarde der gedichten, en de beteekenis der dichters loopt m. i. nogal uiteen (zoo vind ik „Abisag" van Van Oosten vrij smakeloos). Maar het geheel biedt toch reden tot verblijding ; de heer Risseeuw heeft aanspraak op veler dank door de wijze, waarop hij hen aldus met de jongste Christelijke dichtkunst ten onzent bekendmaakt.

RIDDERBOS.

Tekst en Uitleg. Numeri door *Dr. A. H. Edelkoort,* pred. bij de Ned. Herv. gemeente te Rotterdam-Feijenoord.
Wolters, Groningen, 1930.

Een met zorg bewerkt deeltje, in conservatief-critischen geest. De auteur is van oordeel, „dat de stof in ons boek verwerkt thans voor ons ligt in redacties uit den tijd der koningen, ja zelfs uit perioden daarna, maar dat de verwerkte stof zelf alle kenmerken van een zeer hoogen ouderdom vertoont, ja op meer dan een plaats ons naar den woestijntijd terugbrengt" (bl. 21). De verhalen zijn eerst mondeling overge-

leverd, en zijn vervolgens op schrift gebracht, waarschijnlijk in een der heiligdommen (bl. 7).. Uit historisch oogpunt bevat het boek waardevol materiaal omtrent Israels oudste geschiedenis (bl. 7). Eene eenheid vormt het boek in zijn tegenwoordigen vorm echter niet : er zijn twee tradities dooreengeweven, die soms met elkander in strijd zijn (bl. 15 v.)

Wat het religieuze betreft, is de auteur van oordeel, dat Mozes' werk door het O. T. „niet ten onrechte" herleid wordt tot eene bijzondere openbaring, die God aan dezen bevoorrechten man geschonken had (bl. 13). En hij heeft een oog voor de religieuze beteekenis zoowel van de wetgeving als van de verhalen (bl. 24), al acht hij 10 : 9 v. alleen te verklaren uit een lage Godsvoorstelling (bl. 23).

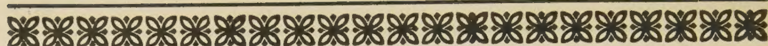
Alles tezamen een boek, waartegen een Gereformeerd theoloog wel bedenkingen heeft, maar dat hij toch met vrucht kan gebruiken.

RIDDERBOS.

Jaarverslagen enz.

Gaarne worden hier vermeld de ons toegezonden jaarverslagen van Eudokia, en de Vereeniging tot Chr. verzorging van krankzinnigen in Nederland, en het jaarboekje van de Geref. Ver. voor drankbestrijding. — Voorts nog „Onze Gereformeerde mannen-vereenigingen, haar ontstaan, doel, inrichting en bondsorganisatie". Alles der kennisneming ten volle waard.

RIDDERBOS.

ONTVANGEN BOEKEN.

Dr. A. Noordtzij. Gods Woord en der eeuwen getuigenis. Tweede Druk.

Kampen. J. H. Kok. 1931.

Ambtsagenda 1932 door B. Hagenaar en A. J. Wormgoor.

Meppel. B. ten Brink en M. Stenvert en Zoon.

Catalogus van Boekwerken. Uitgave van J. H. Kok te Kampen.

Menigerlei Genade No. 20—30 van den 21sten Jaargang.

Kampen. J. H. Kok. 1931.

Dagboek van een grootestadsdominee. Brieven aan een vriend door ***. Uit het Duitsch vertaald door Joh. Hepp.

Baarn. Bosch en Keuning.

Dr. W. J. Aalders. Om de kerk.

Baarn. Bosch en Keuning. 1931.

Het leven van Jezus. Jeugdpreeken van Dr. S. F. H. J. Berkelbach v. d. Sprenkel e. a.

Baarn. Bosch en Keuning.

Dr. J. G. Geelkerken. Levensraadsel en levenshouding.

Baarn. Bosch en Keuning. 1931.

Dr. J. de Zwaan. De Handelingen der apostelen. Tweede Druk.

Groningen. J. B. Wolters. 1931.

J. Willemse. De Openbaring van Johannes. Tweede Druk.

Groningen. J. B. Wolters. 1931.

Tot Den Vollen Dag. Nov. 1931.

Zwaagwesteinde. Ds. H. W. M. Hupkes.

Dr. E. Brunner. Het Woord en de Wereld.

Amsterdam. W. ten Have. z. j.

Dr. A. Eekhof. In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas.

Leiden. A. W. Sijthoffs Uitgeversmaatschappij. 1931.

Dr. A. Kuyper. Calvinism with an Introductory chapter by Dr. H. Beets.

Grand-Rapids 234 Pearlstr. W. B. Serdmans Publishing Co. 1931.

Marcelle Capy. En menschen gingen voorbij. Vertaald door M. J. Premsela.

Amsterdam, Rokin 44. J. M. Meulenhoff.

Dr. E. Brunner. Het Woord en de Wereld.

Amsterdam. W. ten Have. 1931.

Dr. B. Wielenga. Van Jeruzalem naar Rome, deel III.

Kampen. J. H. Kok. 1931.

Dr. M. H. A. van der Valk. De naderende antichrist in het licht van de wereldcrisis.

Kampen. J. H. Kok. 1931.

Een Christlicher Kunstkalender für das Jahr 1932.

Lahr in Baden. Richard Kentel.

A. Wapenaar. Het betere land.

Kampen. J. H. Kok. 1931.

Aug. C. J. Commissaris. Geschiedenis van de Emancipatie der Katholieken in Nederland van 1795—1903.

Groningen. J. B. Wolters. 1931.

Dr. T. Hoekstra. Het Woord Gods in de prediking. Een beoordeeling van Barths Woordtheologie.

Kampen. J. H. Kok. 1931.

Dr. P. A. Diepenhorst. Groen van Prinsterer.

Kampen. J. H. Kok. 1932.

W. M. le Cointre. Het sociale Jezusbeeld.

Amsterdam. Uitgeversmaatschappij Holland. 1931.

De Goede Tijding. Kerstnummer.

Delft. W. D. Meinema. 1931.

H. van Dijk en I Nauta. Gewijde Geschiedenis. Deel II.

Groningen. P. Noordhoff. 1931.

Chr. de Bouter en *I. Nauta.* Hoofdpersonen der Algemeene Geschiedenis.

Groningen. J. B. Wolters. 1931.

J. Fortgens. Toea Boba.
Groningen. J. B. Wolters. 1931.
J. Fortgens. Salaka.
Groningen. P. Noordhoff. 1931.
Dr. G. J. Heering. De Kerk en haar Vredeswerk.
Bolsward. Schermers Uitgeverij.
Jean de Saussure. In de leerschool van Calvijn.
Amsterdam. W. ten Have, z. j.
J. P. Verhaar. De moderne theologische beweging.
Hilversum. Paul Brands Uitgeversbedrijf. 1931.
E. Doumergue. Calvijn als mensch en hervormer. Vertaald door Helena C. Pos.
Amsterdam. W. ten Have. 1931.
Dr. J. R. Slotemaker de Bruine. Christelijk Sociale studiën. Vierde deel.
Zutphen, G. J. A. Ruys Uitg. Mpij. 1931.
Bij de Bron. De Bijbelsche Geschiedenis gegeven in aansluiting bij Neerbosch' rooster voor Zondagsschool en Kinderkerk onder redactie van Ds. P. ten Have. Aflev. 1.
Neerbosch. Uitgave van Neerbosch' Boekhandel en Uitgeverij. 1932.